

Розділ 3

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ВІКОВОЇ ПСИХОЛОГІЇ

УДК 316.613.434

Ю.Б. Брочковська, С.С. Стельмах

БУЛЛІНГ ЯК СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА ПРОБЛЕМА

Розглядається форма агресивної поведінки у середовищі дітей – буллінг – як одна з сучасних проблем у галузі психології, педагогіки, соціології та інших наук. Розкриваються сутнісні ознаки цього явища, структура буллингу та його вплив на особистість, групу, соціум у цілому.

Ключові слова: *насильство, третирування, буллінг, моббінг, агресивна поведінка, структура буллингу, жертва.*

Постановка проблеми. Питанню раннього виявлення й профілактики насильницької злочинності в дитячому середовищі в нашій країні останнім часом приділяється значна увага. Проте, проблеми жорстокого поводження (третирування, буллингу) серед дітей не знаходять свого належного віддзеркалення передусім у практиці таких наук, як соціальна робота, педагогіка, психологія, юриспруденція та медицина, незважаючи на поширеність цього явища. Так, на порталі MSN буллінг згадується 1.334.734 рази. Йому повністю присвячено декілька великих національних і міжнародних серверів, таких як Bullying.org, Bullying Online, Stop bullying, Bullying, net, які є вельми популярними. За словами 1200 дітей, що відповіли на питання інтернет-сайту KidsPoll, буллингу піддавалися 48%, у тому числі 15% – неодноразово, а самі здійснювали його 42%, зокрема 20% – багато разів.

Загальнонаціональне дослідження, здійснене в США на початку 2000-х років, показало, що 29,9% американських учнів були втягнуті у процеси третирування, 74% американських старшокласників заявили про існування третирування у своїх школах [2, с. 25].

Дослідники в Новій Зеландії під час опитування учнів з'ясували, що 48% з досліджуваних були жертвами третирування, і 44% учнів зізналися, що вони виявляли агресію щодо інших учнів, і що, за їх словами, «це було весело» [11, с. 8].

Результати дослідження «Насильство в школі», проведеного в чотирьох регіонах України, показали, що третина з 1236 учнів з 20 шкіл Київської, Кіровоградської, Вінницької та Черкаської областей (від 24 до 37%) зазнавала фізичного чи психологічного насильства у школі [8].

Як бачимо, явище фізичного та психологічного знущання серед дітей є надзвичайно поширеним, однак майже не вивченим у нашій країні, а тим більше невизначеним законом як таке, що потребує покарання та компенсацій тим, хто стали його жертвами. Наслідки буллінгу мають не лише особистісний, але і загальносуспільний характер. Діти, які здійснюють агресивну поведінку в школі щодо своїх однолітків та вчителів, схильні до злочинницької діяльності у дорослому житті. Також категорією ризику стають ті діти, з яких знущалися – часто їх накопичена образа виливається у агресивні злочинні дії.

Стан дослідження. Проблема насильства, зокрема третирування учнів учнями, висвітлювалася О. Дроздовим, В. Ролінським, А. Черняковою та іншими науковцями. Грунтовніше цією проблемою займалися зарубіжні вчені, зокрема І. Бердишев, С. Кон, Х. Лейманн, Д. Лейн, К. Лоренц, Д. Ольвеус, Т. Фалд та ін. Вітчизняні наукові праці з зазначеної проблеми мають частковий характер. Недослідженими є не лише теоретико-методологічні основи цього явища, а психологічні й соціально-психологічні аспекти його виникнення, протікання та наслідків.

Мета статті – розкрити соціально-психологічні основи явища буллінгу як проблеми сучасності.

У перекладі з англійської буллінг (bullying) означає цькування, залякування, третирування [9]. У зв'язку з тим, що проблема буллінгу малодосліджена, досі немає чіткого наукового визначення цього терміна. Саме поняття «буллінг» розуміється деякими вченими по-різному. Подано різну кваліфікацію його видів.

Д. Лейн асоціює буллінг зі шкільним цькуванням і визначає його як тривале фізичне або психічне насильством з боку індивіда

або групи щодо індивіда, який не здатний захистити себе в цій ситуації [14]. Психотерапевт І. Бердишев розкриває буллінг як свідоме, тривале насильство, що не має характеру самозахисту і походить від одного або декількох людей [1]. На думку соціолога І. Кона, буллінг – це залякування, фізичний або психологічний терор, спрямований на те, щоб викликати в інших страх і тим самим підпорядковувати собі [3]. Т. Фалд, творець ресурсу в Інтернеті з назвою Bully Online (www.bullyonline.org), вважає буллінгом регулярну негативну поведінку одного працівника стосовно іншого або цілої групи працівників, включає різні прискіпування, часто необгрунтовані, негативну оцінку роботи або відмову від якої-небудь оцінки, прагнення ізолювати працівника або групу працівників, поширення пліток [6].

Найвідомішим дослідником буллінгу є норвезький вчений Д. Ольвеус (Dan Olweus). Він визначає буллінг як явище, коли одну людину змушує інша людина або кілька людей до негативних дій повторно, впродовж певного часу, при чому цій людині важко захищатися. На його думку, поняття охоплює три важливі компоненти:

- буллінг є агресивною поведінкою, що містить небажані, негативні дії;
- буллінг включає патерн поведінки, що постійно повторюється;
- буллінг характеризується нерівністю влади або сили [13].

Виклад основних положень. Уперше термін «буллінг» з'явився на початку 70-х років ХХ ст. у Скандинавії, де група дослідників вивчала явище насильства між дітьми у школі. Інший термін – «моббінг» – був опублікований також у Скандинавії на початку 80-х рр. ХХ ст. іншою групою вчених, під час дослідження насильства працівників на роботі. Пізніше ці дослідницькі групи залучили до співпраці науковців інших країн. Учені з Великобританії, Австралії та Японії почали співпрацювати з дослідницькою групою Норвегії для вивчення явища буллінгу у школах, а вчені з Німеччини, Франції, Угорщини, США і Австралії залучилися до співпраці з дослідницькою групою в Швеції для дослідження моббінгу на роботі. Таким чином, у США та інших європейських країнах поняття «буллінг» застосовується щодо шкільних ситуацій, а термін «моббінг» – щодо ситуацій на роботі.

Також розділяють ці поняття і такі науковці, як К. Лоренц та Х. Лейманн. Зокрема К. Лоренц використав термін «моббінг» ще у 60-х роках ХХ ст., описуючи ним явище, коли група тварин нападає на одну тварину, більшу за них, є для них ворогом і належить до іншого виду. У перекладі з англійської «to mob» означає з'юрмитися, нападати юрбою.

На початку 80-х рр. ХХ ст. шведський вчений Х. Лейманн (Heinz Leymann) застосував цей термін під час дослідження насильства в організаціях. Він визначає моббінг як ситуацію, за якої одна людина або кілька людей (працівників) на робочому місці демонструють ворожу поведінку щодо, зазвичай, лише одного працівника, здійснюють це часто і впродовж тривалого періоду часу (на протязі місяців або років). На думку Лейманна, хоча два різні терміни (моббінг і буллінг) виникли внаслідок досліджень, здійснених двома різними групами науковців, їх варто використовувати окремо: моббінг для позначення явища третирування на робочих місцях, буллінг – у школі. Вчений обґрунтовує це тим, що для буллінгу значною мірою притаманна фізична агресія, адже третирування в школі дуже часто супроводжується фізичним знущанням, стусанами, штовханням.

Третирування на роботі, що здійснюється одними працівниками щодо інших, дуже рідко включає фізичне насильство. «Діти та підлітки висловлюють свою агресію більш безпосередньо, у фізичній формі, а дорослі частіше діють за допомогою вербальної агресії, створення несприятливої соціальної ситуації, ізоляції «жертви», маніпуляції. Це відображає відмінність у поведінці дітей та дорослих у ситуації третирування» [12].

Використовуватимемо термін «буллінг» (тотожний термін – третирування), що позначає навмисне тривале (що повторюється) фізичне або психологічне насильство серед дітей з боку індивіда або групи, які мають певні переваги (фізичні, психологічні, матеріальні тощо) щодо індивіда, який не може захищатися, з певною особистою метою (бажання заслужити авторитет, спроба самовираження).

Аналіз наукових робіт Д. Ольвеуса дає можливість визначити основні риси буллінгу:

- систематичність;

- нерівність фізичних, соціальних можливостей покладених в основу відносин між жертвою та агресором;
- взаємовідносини переслідувача і жертви.

Саме нерівність сили обох сторін є відмінною рисою буллінгу від простого конфлікту. В конфлікті учасники є рівними, а у разі буллінгу жертва завжди виявляється слабшою, їй важко себе захистити, проти неї може виступати ціла група. Також характерною рисою буллінгу є те, що він включає свідому поведінку, спрямовану на те, щоб нанести шкоду і страждання іншій людині.

Буллінг виявляється у різних формах: вербальній, фізичній, соціальній. Ознаками фізичного третирування є стусани, побиття, штовхання. Соціальне третирування пов'язане зі створенням напруженої атмосфери для навчання з метою формування зверхнього ставлення групи, навіть учителів чи персоналу школи, до аутсайдера, жертви, найчастіше, фізично слабкішої дитини або з бідної чи неблагополучної родини. Третирування цього виду об'єднує форми непрямой фізичної та вербальної агресії, а саме: бойкот, ігнорування успішної підготовки до занять зі сторони вчителів, ворожа міміка чи жестикуляція, образливі прізвиська (англ. name-calling); насміхання над виглядом, видом діяльності, поведінкою дітей, які вирізняються серед однолітків (англ. joking-teasing); погрози, приниження; примус до «служіння» сильному – нести портфель, бути на підхваті, чергувати тощо (англ. put-downs). Також до форм буллінгу можна віднести: відбирання грошей та речей; змушування до певних негативних дій; дії сексуального характеру; кібербуллінг (переслідування здійснюється за допомогою мобільного телефону, Інтернету).

Буллінг – це соціальне явище, властиве переважно організованим дитячим колективам, насамперед школі. Дослідники пояснюють цю обставину, тим, що школа – це універсальна арена, полігон для розрядки дітьми своїх негативних імпульсів, які накопичилися вдома.

У школі складаються певні рольові стосунки серед дітей в діапазоні «лідер-аутсайдер». Ця специфічна форма агресії, особливо характерна для середнього дитинства і для молодших підлітків, завжди спрямована проти одних і тих же дітей. З віком буллінг де-що слабшає, однак у деяких дітей це – стійка особистісна потреба,

яка змінює лише форми прояву. Додатковим чинником, що сприяє живучості буллінгу в просторі школи, є нездатність, а в деяких випадках і небажання педагогів упоратися з цією проблемою.

Як соціально-психологічне явище, буллінг впливає на всіх учасників групи чи класу дітей, де він виникає. Зокрема Д. Ольвеус описав таку рольову структуру буллінгу:

- 1) учень, який є жертвою буллінгу;
- 2) учні, які здійснюють третирування, ініціюють та виконують лідерські ролі у процесі буллінгу – «буллери» або переслідувачі, агресори;
- 3) наслідувачі – учні, які позитивно ставляться до третирування і беруть активну участь у ньому, але зазвичай не є ініціаторами та не виконують головну роль;
- 4) пасивні «буллери» – учні, які відкрито підтримують буллінг, наприклад, шляхом сміху чи привертання уваги до ситуації, проте не втручаються в неї;
- 5) потенційні «буллери» – учні, яким подобається третирування, але вони не виявляють цього ззовні;
- 6) «спостерігачі» – учні, які не беруть участь у третируванні, і можуть вважати, що це не їхня справа, тобто виявляють байдуже ставлення до ситуації;
- 7) «потенційні захисники» – ці учні негативно ставляться до третирування і вважають, що повинні допомогти жертві, проте нічого не роблять;
- 8) «захисники» – учні, які виявляють негативне ставлення до явища третирування, вони захищають жертву або намагаються їй допомогти [13].

Варто зазначити, що буллінг у школі виявляється не лише в діях учнів один щодо одного, але і в діях учителів стосовно учнів чи навпаки. Вчителі у своїй взаємодії з дітьми можуть проявляти таку поведінку, що завдає їм психологічного болю і обмежує їх право на гідність особистості. Але виявити таку поведінку, що вказує на буллінг, доволі складно. Вчитель під час взаємодії з учнями може застосовувати авторитарний стиль управління, який, хоч і може сприйматися дітьми як обмеження їхніх прав, але не є буллінгом у безпосередньому значенні цього слова. Іншим проявом буллінгу може бути переслідування учнями самого педагога.

Дослідники булінгу в школі виявили наслідки для різних учасників цього процесу. У дітей, які стають об'єктами третирування, це явище спричиняє низку психологічних проблем, а саме: депресію, низьку самооцінку, проблеми зі здоров'ям, низьку успішність, суїцидальні думки. Для таких дітей школа стає місцем постійних випробовувань. Учні, з яких постійно знущаються, виявляють небажання ходити до школи, їх успішність знижується. Також вони можуть ставати замкнутими, надмірно тривожними, недовірливими. Зважаючи на те, що переслідувачами в школі є ще діти, стає зрозумілим, що без втручання в їх особистісний розвиток вони мають великі шанси в дорослому житті стати психопатологічною особистістю. Зокрема, в США було підтверджено, що більше, ніж 75% учнів, які здійснили обстріл у школі, говорили, що вони зазнавали третирування з боку інших учнів. Часто саме помста була мотивом для озброєного нападу [10, с. 5].

Науковці також відзначають, що діти, які стають переслідувачами, більше, ніж їхні однолітки, схильні до участі в бійках, крадіжок, вживання алкоголю і паління, в них низькі оцінки зі шкільних предметів, вони також можуть носити зброю. Діти, які лише спостерігають третирування, також як і самі жертви, можуть почуватися в небезпеці. В них може спостерігатися страх, нездатність діяти, почуття провини за бездіяння, а також може виникати бажання приєднатися до процесу третирування, особливо якщо в них немає стійкого ставлення до ситуації. Якщо булінг продовжується тривалий час, то це може впливати на загальний психологічний клімат у школі: в школі виникає атмосфера страху та неповаги до особистості, учням стає важко навчатися, вони відчувають себе незахищеними, учням не подобається школа, вони відчувають, що вчителі не можуть значною мірою контролювати ситуацію і не турбуються про інтереси учнів [14]. Третирування впливає на всіх його учасників, спричиняючи порушення ефективної діяльності школи.

Наслідки булінгу зберігають тривалий ефект на особистість жертви. Вченими США було проведене спеціальне лонгітудне дослідження. Виявилось, що до 23 років ті, хто зазнавав третирування в школі, мають більший рівень депресивності та нижчий рівень самооцінки, ніж їх однолітки, які не зазнавали третирування. 60% хлопців, які були переслідувачами в середній школі, до 24 років

хоча б один раз притягувалися до відповідальності за вчинення злочину, і 35–46% – мають 3 або більше засуджень [10, с. 7].

Проте, найгіршим свідченням наслідків буллінгу у школі стали випадки суїциду тих дітей, з яких знущалися у школі. В англійській мові виник навіть новий термін для позначення самогубства внаслідок буллінгу – *bullycide*. За даними англійського сайту, www.bullyonline.org, 16 дітей на рік у Великобританії здійснюють самогубство внаслідок третирування. Ця проблема стає проблемою життя тих дітей, які є беззахисними в цьому суспільстві, школі, групі людей, де їхня самооцінка стає надто слабкою, а тиск на них надто сильним.

Зважаючи на такі наслідки, «Канадська ініціатива із запобігання буллінгу» (www.bullying.org) дає систематичні консультації з профілактики цього явища, надає допомогу його жертвам, проводить Тижні інформації про буллінг (*Bullying awareness week*). Окрім того існують національні громадські організації по боротьбі з буллінгом, спеціально звернені до дітей, вчителів і батьків.

Висновки. Представлені дані досліджень підтверджують масштабність виникнення проблеми буллінгу, що визначається як навмисне тривале фізичне або психологічне насильство серед дітей, характерними рисами якого є систематичність та нерівність сил між агресором (буллером) та його жертвою. Варто зазначити, що ситуація третирування не обмежується лише ролями «агресора» і «жертви», вона «втягує» інших дітей, роблячи їх активними або пасивними учасниками цих відносин.

Виявляється буллінг у вербальній, фізичній та соціальній формах та впливає на всіх учасників цього явища. Зокрема буллери схильні до крадіжок, бійок, уживання алкоголю, наркотиків тощо. У спостерігачів, як і у жертв буллінгу, ця небезпечна соціально-психологічна проблема призводить до порушення особистої гідності та психологічного здоров'я особистості, а саме депресії, посттравматичних стресових розладів та суїциду. Негативними наслідками цього явища можуть також бути порушення безпечної діяльності школи, зростання рівня дитячої злочинності та рівня агресії у суспільстві. З огляду на вищезазначене, проблема буллінгу потребує уважного ставлення дослідників, поглиблення знань педагогів, психологів із зазначеної проблеми та розробки ефективних шляхів

для виявлення, попередження та подолання цього негативного соціально-психологічного явища, що визначає перспективу подальших досліджень, адже йдеться про майбутнє суспільства.

1. Бердышев И.С. Медико-психологические последствия жестокого обращения в детской среде. Вопросы диагностики и профилактики: практич. пособие / И.С. Бердышев, М.Г. Нечаева; под ред. Л.П. Рубинной. – 2005. – 51 с.
2. Дроздов О. Феномен третирування у школі: шляхи вирішення проблеми / О. Дроздов // Соціальна психологія. – 2007. – № 6. – С. 124–132.
3. Кон И.С. Что такое буллинг и как с ним бороться? / И.С. Кон // Сексология. Персональный сайт И.С. Кона. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.sexology.narod.ru>
4. Лэйн Д.А. Школьная травля (буллинг) / Давид А. Лэйн // ZipSites.ru: бесплат. електрон. интернет-б-ка. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.zipsites.ru>
5. Ролінський В.І. Соціально-педагогічні умови профілактики насильства щодо підлітків: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.05 «Соціальна педагогіка» / В.І. Ролінський. – К., 2005. – 20 с.
6. Фалд Т. Буллинг. Офисные хулиганы / Т. Фалд; записал В. Кичкаев // Пси-фактор. – 2005. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://psyfactor.org/lib/bulling>.
7. Чернякова А.В. Проблема третирування (bullying) серед учнів у загальноосвітній школі США: шляхи запобігання та подолання / А.В. Чернякова. [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.psyh.kiev.ua>
8. Шершень А. Психологічне насильство серед школярів є більш болючим, ніж фізичне / А. Шершень. [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.mpravda.com>
9. Bullying / Мюллер В.К. // Новый англо-русский словарь; перераб. и доп. изд. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.rambler.ru/dict/new-enru>.
10. Garrett Ann G. Bullying in American Schools. / Garrett Ann G. / Mc. Farland Company. – 2003. – 172 p. [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://books.google.com.ua>
11. Macklem Gayle L. Bullying and teasing: social power in children's groups. [Електронний ресурс] / Macklem Gayle L. // Kluwer Academic / Plenum Publishers. – 2003. – 205 p. [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://books.google.com.ua>
12. Mobbing Encyclopaedia. [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.leymann.se>
13. Olweus D. Bullying at school. / D. Olweus // Blackwell Publ. – 1993. – 215 p. [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://books.google.com.ua>
14. [Електронний ресурс]. – Режим доступа: www.olweus.org

Брочковская Ю.Б., Стельмах С.С. Буллинг как социально-психологическая проблема.

Рассматривается форма агрессивного поведения в среде детей – буллинг, как одна из современных проблем в отрасли психологии, педагогики, социологии и других наук. Раскрываются сущностные признаки этого явления, структура буллингу и его влияние, на личность, группу и социум, в целом.

Ключевые слова: *насилие, третирование, буллинг, моббинг, агрессивное поведение, структура буллинга, жертва.*

Brochkovskaya Y.B., Stelmakh S.S. Bulling as a Socio-Psychological Problem.

In the article is examined form of aggressive conduct in the environment of children – bullying, as one of modern problems in industry of psychology, pedagogics, sociology and other sciences. The essence signs of this phenomenon, structure of bullying and his influence, open up, on personality, group and socium, on the whole.

Key words: *violence, slights, bullying, mobbing, aggressive conduct, structure of bullying, victim.*

Стаття надійшла 9 червня 2011 року

УДК 316.75

Л.Й. Гуменюк

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ДИСПОЗИЦІЇ КСЕНОФОБІЇ У МОЛОДІЖНОМУ СЕРЕДОВИЩІ

Висвітлюються психологічні особливості ксенофобії, аналізуються результати проведеного автором вивчення соціально-психологічних диспозицій ксенофобії серед молоді на когнітивному, емотивному та поведінковому рівнях.

Ключові слова: *ксенофобія, диспозиція, толерантність, національна ізоляваність, національна відособленість.*

Постановка проблеми. Україна – багатонаціональна держава, тому питання міжетнічних стосунків ніколи не втрачали актуальності. Останнім часом дедалі частіше ксенофобія, міжетнічна нетерпимість та зіткнення на ґрунті етнічної приналежності перебувають у центрі уваги громадськості, правозахисних організацій та викликають правомірне занепокоєння. «Увага влади до проявів